

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

HARMATTA JÁNOS

KÉT RÓMAI EDÉNYFELIRAT PANNONIÁBÓL

A B. Bónis Éva által közzétett¹ két érdekes koracaszárkori edénytöredék nem régészeti ásatás során került napvilágra Tokodon. Ehhez járul még az, hogy a Dorogi Tájémuzeum anyagában, amelyhez a két edénytöredék is tartozott, az Esztergomi Balassa Bálint Múzeum munkatársai több hamisítványt és utólagosan átdolgozott tárgyat ismer-tek fel. Ezek a körülmények óvatosságra intenek a két edénytöredéken olvasható bekar-colt feliratok vizsgálatában. Éppen ezért a következőkben különös figyelmet kell fordít-anunk a feliratok eredetiségének ill. hitelességének kérdésére.

I. Az 1964-ben talált edénytöredékekkel kapcsolatban B. Bónis Éva azt a fontos megfigyelést tette, hogy a felirat betűinek vonásai a törésvonalnál lefutnak az edény törésfelületére. Ebből logikusan arra következett, hogy a feliratot akkor karcolták be, amikor a törésfelület már megvolt, azaz az edény már edénytöredék volt, s így a feliratot természetesen modern hamisításnak kell tartanunk. Bár ez az érvelés meggyőzőnek látszik, mégsem felesleges a feliratot közelebbről megvizsgálunk. Egyrészt ugyanis nem hiteles körülmények között előkerült feliratok esetében mind a hamisítás, mind pedig a hitelesség bizonyítása igen nehéz. Találón írta le egyszer Lidzbarski, a sémi epigráfika kimagasló képviselője: «Gebt mir eine beliebige Inschrift, und ich will Gründe für ihre Unechtheit anführen». Mivel így minden felirattal kapcsolatban felmerülhet a hamisítás gyanúja, meg kell vizsgálni minden esetben a hitelesség mellett szóló érveket is. Másrészt, ha a felirat hamisításnak bizonyul, vizsgálatából következtetéseket vonhatunk le a hamisító ismereteire, módszerére, sajátosságaira, ami azért fontos, mert ennek ismereté-ben könnyebb lesz felismerni többi hamisításait.

A felirat II–III. századi szép görög unciális írással íródott (ld. 1. kép) és követ-kezőképpen olvasható: *A. EAAE[†]NI[†]*. Itt mindjárt felvetődik az a kérdés, hogy — ameny-nyiben hamisításnak tartjuk a feliratot — miért írta a hamisító azt görög írással. Pannoniá-ban kevés görög nyelvű felirat került elő, nem-szakember többnyire azt sem tudja, hogy ilyen feliratok léteznek, s így nem is igen gondolhat arra, hogy egy (római) edénytöredékre görögbetűs feliratot hamisítson. Ha valamilyen oknál fogva mégis görög felirat bekarco-lására szánná el magát, akkor viszont leginkább a ma használt könyvminuscula utánzását várhatnánk. Hogy valaki ezt a feliratot hamisítani tudja, ahhoz ismernie kellett legalábbis az Aquincum-i palaestra görög felirattöredékeit,² amelyeken az *E, I, A, N* betűknek ugyanilyen unciális formái figyelhetők meg. Amennyiben tehát hamisítást teszünk fel, a hamisítónak jól képzett szakembernek kellett lennie. Sőt azt is meg lehet állapítani, hogy a betűket nagy gyakorlattal rendelkező kéz karcolta be, mert a betűk duktusa biztos és hibátlan. A görög írás használatában gyakorlattal nem rendelkezők által írt betűk duktusa rendszerint bizonytalan és sokszor hibás is szokott lenni.

A feliratban nemcsak az feltűnő, hogy görög írással írták, hanem az is, hogy egy latin nevet tartalmaz. Az *A. EAAE[†]NI[†]* alakot ugyanis nyilván *A. EAAE[†]NI[†][OΣ]*-ra kell kiegészítenünk, ha ugyan nem genitivusban áll, s akkor az *A. EAAE[†]NI[†][OY]* kiegészé-

¹ Ld. *É. B. Bónis*: Ritzzeichnungen auf frühkaiserzeitlichen Scherben. FA 25 (1974) 00 sk., 3.—4. kép. A két felirat előzetes publikációja: *É. B. Bónis*: Keltische Darstellungen auf provincialrömischer Keramik. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 9 (1967) 5—15 l., 5. és 6. kép. A második feliratot röviden említette *Gabler G.*: *Ant. Tan.* 14 (1967) 60 és 6. jz.

² *B. Thomas É.*: Az aquincumi palaestrák. BpR 16 (1955) 89 skk., kül. 97.

sztítésre kell gondolnunk. Bármelyik esettel számoljunk is, a feliratban kézenfekvő egy latin név, *L. Ellenius* görög átírását látunk. Ezt az ismert *Elonius* név változatának tekinthetjük, mert számos példánk van arra, hogy az ilyen típusú nevekben az *-l-* hang *-ll-* el, az *-enius* képző pedig *-onius*-szal váltakozhat. Így idézhetjük a *Bullenius* – *Bullonius*, *Calenius* – *Callenius* – *Callonius*, *Mellenius* – *Melonius* – *Mellonius*, *Vellenius* – *Velonius* stb. névalakokat, amelyek tökéletes párhuzamot nyújtanak az *Ellenius* – *Elonius* alakpárhoz. Mindezekben az esetekben etruszk eredetű vagy etruszk képzésű nevekkel van dolgunk.³ *Elonius*-t is Mutinából ismerjük⁴ s *elanu* (<**elonu*) megfelelője előfordul egy raetiai feliratban.⁵ Az *Elonius* név ritka, Pannoniából ezeitig nem ismeretes előfordulása, *Ellenius* változata pedig most került elő először.

Ezek után még rejtélyesebbnek tűnik, honnan ismerhette egy hamisító az *Elonius* nevet, miért éppen ezt választotta ki bekarcolásra s hogyan tudta kikövetkeztetni ennek *Ellenius* változatát, amely máshol eddig még nem is került elő. Bizonyára túl sokat teszünk fel egy hamisítóról, ha azt hisszük, hogy mindezt ismerhette. Hamisítók általában könnyebben reprodukálható ismert feliratokat másolnak le s rendszerint abban is hibákat követnek el. Ebben az esetben azonban fel kellene tennünk, hogy a hamisító magas tudományos színvonalon önállóan alkotott: alaposan ismerte a feliratos római névanyagot s abból kiválasztotta a ritka etruszk-latin *Elonius* nevet, de még csak nem is ezt használta fel, hanem képzett nyelvészként kikövetkeztette ennek *Ellenius* változatát s mindezek után e névalakot nem latin, hanem görög betűkkel karcolta be. Hogy e gondolatra jöjjön s azt meg is tudja valósítani, ahhoz tájékozott történésznek és paleográfusnak kellett lennie: tudta, hogy a II. század philhellén tendenciájának korszakában Pannoniában is előfordulhatott, hogy római nevet viselő személyek görög feliratokat készíttettek, ismernie kellett az Aquincum-i palaestra-feliratot mint a II–III. századi görög unciális írás kitűnő példáját, s olyan gyakorlattal kellett rendelkeznie ennek írásában, hogy szép, biztos duktusú betűket tudott reprodukálni. Egy amatőr gyűjtőről, egy gépkocsivezetőről ez aligha tehető fel, de nem ismerek olyan személyt sem Magyarországon, akinél mindezek az ismeretek feltehetőek volnának s ugyanakkor elképzelhető volna róla, hogy ilyen ismeretek birtokában hamisítványokat készítsen.

Mintegy így e feliratnak mint hamisítványnak a létrejöttét nem lehet megnyugtatóan megmagyarázni, inkább annak az okát kell keresnünk, miért futnak le a 'N1' betűk szárai a törésfelületre. Ennek az lehet a magyarázata, hogy az edénytöredék megtisztításakor valamilyen hegyes eszközzel kaparták ki az iszapot a felirat betűinek vájataiból s ilyen módon áthúzva a felirat betűit a hegyes eszköz lefutott a törésfelületre is.

2. A másik edénytöredéken jobbról balra haladó felirat 8 betűje figyelhető meg (2. kép), az első betűnek azonban csak egyik szára maradt fenn. A felirat kétségtelenül egyik észak-itáliai ABC-ben íródott, azonban nehezen határozható meg pontosan, hogy melyikben. A felirat 2. betűje kétségtelenül *m*, amelynek pontos megfelelőjét csak a leponti ABC-ben találjuk meg.⁶

A 3. és a 7. betű az *a* változatainak tekinthető, s a 7. betű megfelelője megvan mind a leponti, mind a Sondrio-i ABC-ben, azonban a 3. betű pontos párhuzamát csak a Sondrio-i ABC nyújtja, míg a lepontiban csak függőleges jobboldali szárú változata fordul elő. Valószínűleg a 3. betűhöz hasonló alakú *a* volt az 1. betű is (e lehetőség mellett legfeljebb még *e* olvasat jöhet számításba).

A 4. és 5. betű *t*, ennek alakja azonban eltér mind a leponti, mind a Sondrio-i ABC *t* betűitől, azonos alak fordul elő viszont pl. az etruszk ABC-ben.

A 6. betű különös formájú *r*, amelynek párhuzamát az itáliai ABC-kben nem találjuk, bár leponti feliratokban előfordulnak olyan változatai, amelyek átmeneti formáknak tekinthetők az általánosan használt körszelet alakú *r* és a tokodi felirat *r*-je között. Így a PID 292. sz. leponti feliratban az *r* baloldali szára hasonló a tokodiéhoz, jobboldali szára viszont nem görbül vissza befelé, hanem csak kissé befelé ívelve ugyanazon a szinten végződik, mint a baloldali, anélkül, hogy azt érintené. A PID 262. sz. leponti felirat

⁶ Az észak-itáliai ABC-kre ld. PID II. 501 skk., *G. Herbig*: RLV I. 122, VIII. 168, XI. 25.

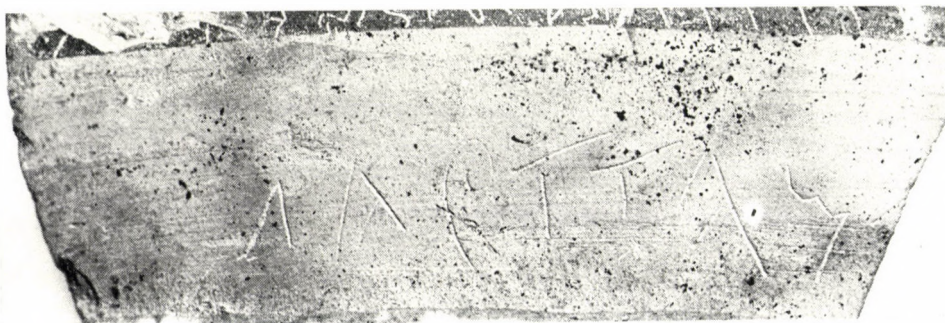
³ *W. Schulze*: Zur Geschichte lateinischer Eigennamen. AGGW Phil.-hist. Kl. N. F. Bd. V. No. 5. Berlin 1933. 99, 171, 192–3, 279, 350, 526. (A következőkben = ZGLE).

⁴ CIL XI 850. Vö. e névre *W. Schulze*: ZGLE 129.

⁵ *R. S. Conway*–*J. Whatmough*–*S. E. Johnson*: The Prae-Italic Dialects of Italy. (A következőkben = PID). London 1933. II. 37, 221. sz., az *o* > *a* hangváltozásról ld. i. m. II. 506.

1. kép

2. kép

r-je is hasonló, csak ennél a baloldali szár alul keresztezi a jobboldalit. Megemlíthetjük, hogy az i. e. II. századtól a görög kurzív írásban is megjelenik a nyitott fejtű *rho*, amelynek alakja igen közel áll a tokodi felirat *r*-jéhez. Így esetleg e betűvel kapcsolatban görög hatásra is gondolhatunk.

A 8. betű *l*, amelynek jobboldali szára lényegesen rövidebb a baloldalinál. Egyébként, ha a két szár egyenlő volna, *u* olvasatra is gondolhatnánk. Az *l*-nek ezt a formáját ismét csak a Sondrio-i ABC-ben találjuk meg (görög hatásként), míg a leponti ABC *l*-je eltér ettől.

Így végeredményben a tokodi felirat ABC-je a leponti és a Sondrio-i ABC-k között áll. A kettő közül talán mégis inkább a lepontihoz kapcsolhatjuk, mert az *m*-nek ez az alakja az észak-itáliai ABC-k közül csak a lepontiban fejlődött ki. Mindenesetre azt is számításba kell vennünk, hogy itt a leponti ABC-nek lényegesen későbbi változatával állunk szemben, amelyre a raetiai vagy akár a görög és a latin ABC-k is bizonyos hatást gyakorolhattak.⁷

Mindezek alapján a feliratot következőképpen olvashatjuk:]ʃaʹmatratl. Ez az alak kétségtelenül *-al* képzős patronymikon,⁸ amelyet tehát egy személynévnek kellett megelőznie. A tokodi felirat így szerkezetét tekintve olyan lehetett, mint a PID 255. sz. (*raneni ualauanal*) és a PID 301. sz. (*koimi latunal*) leponti feliratok. Sajnos, az *-al* képző sem dönti el teljesen egyértelműen nyelvi szempontból a felirat eredetét, mivel e képző ismert raetiai területen is s előfordul a Magré-i és a Sondrio-i feliratokban és lehet, hogy a raetiaiból került át a leponti nyelvbe.⁹

Az *amatratl* névalak szemmel láthatólag az etruszk **am(a)* név (vö. etruszk, *amnei*, *amanas*, *amre* stb.¹⁰) *-tra* képzős származéka, olyan képzésű gentilicium tehát, mint *šecetra*, *θacetra*, *Santra*, *Caetra* stb.¹¹ Ebben az esetben a *-tt-* geminátát orthográfiai jelenségnek kellene felfognunk. Amennyiben viszont a geminátának hangtani szempontból jelentőséget tulajdonítunk, akkor arra is gondolhatunk, hogy a név alapalakja **amat-* vagy **amatθ-* volt (vö. *Amatius*, *amθni*¹²) s ehhez járult a *-tra* képző. Lehetséges, hogy idevonható — amennyiben helyes az olvasata — a leponti *amui* névalak is.¹³ Bármelyik magyarázati lehetőség bizonyuljon is helyesnek, abban a tekintetben semmi kétség sem állhat fenn, hogy az *amatratl* névalak az észak-itáliai raetiai és leponti nyelvmélekek körébe tartozik.

A felirat jelentőségét abban láthatjuk, hogy világosan bizonyítja az észak-itáliai leponti (kevésbé valószínűen Sondrio-i) ABC használatának továbbélését az i. sz. I. században s egyben eljutását Észak-Itáliától távoli területekre is. Korábbi általános felfogás szerint az észak-itáliai ABC-k használata nem tartott tovább az i. e. II. század végéig.¹⁴ Azonban már P. Reinecke meggyőzően mutatott rá arra, hogy a Negau-i sisaklelet, amelynek darabjain észak-itáliai ABC-ben írt feliratok vannak, az i. e. I. század végétől származik,¹⁵ ennek alapján tehát az észak-itáliai ABC-k használata az i. e. I. század végéig feltehető volt. Most a tokodi felirat azt bizonyítja, hogy a leponti ABC használata folytatódott az i. sz. I. században is, s így még kisebb lett az a kronológiai hiátus, amely az észak-itáliai ABC-ket a belőlük származó germán runa-írástól elválasztja. Ugyanakkor a tokodi lelet azt is megmutatta, hogy észak-itáliai ABC-kben írt írásos emlékek Pannóniába is elkerülhettek vagy ha a tokodi edény helyi készítmény, ott is keletkezettek, s így ezeket az ABC-ket a Pannóniával szomszédos germán törzsek az i. sz. I. század folyamán közvetlenül is megismerhették.

Végül érdemes rámutatni arra, hogy a két tokodi edénytöredéken előkerült nevek az etruszk-latin (raeto-latin) nevek csoportjába tartoznak. Már korábban is feltűnő volt,

⁷ Az észak-itáliai ABC-kre gyakorolt görög és latin hatásról ld. PID II. 506, 515, 517.

⁸ Az *-al* képzőre ld. H. Pedersen: The Lepontian Personal Names in *-alo-s* and some Remarks on the Lydian Inscriptions. Philologica. JCPH 1 (1921/22) 38 skk., PID II. 70, 552, R. Thurneysen: Glo. 21 (1933) 6 sk., H. Krahe: Ligurisch und Indogermanisch. Germanen und Indogermanen. Festschrift für Herman Hirt. II. Heidelberg 1936. 247.

⁹ Mint R. Thurneysen: G10. 21 (1933) 6 skk. feltette. Az *-al* képzőre a raetiai feliratokban ld. PID II. 548. V. ö. még M. Leußeune: Lepontica. Paris 1971. 49.

¹⁰ W. Schulze: ZGLE 121.

¹¹ W. Schulze: ZGLE 342, 393. Az etruszk *-tra* képzőről ld. A. J. Pfiffig: Die etruskische Sprache. Graz 1969. 169.

¹² W. Schulze: ZGLE 121.

¹³ PID II. 76 (256. sz.), vö. PID III. 4.

¹⁴ PID II. 520.

¹⁵ P. Reinecke: Der Negauer Helmfund. 32. BRGK 1942. 187.

hogy ilyen nevek aránylag nagy százalékarányban szerepelnek a tokodi bekarcolt feliratok névanyagában.¹⁶ Most az e csoportba sorolható nevek aránya még inkább megnövekszik s szemléletesen mutatja a romanizált etruszk és raetiai-leponti ethnikai elem jelentőségét az I. századi Pannoniában.

TÖRÖK LÁSZLÓ

RÉGÉSZETI ADATOK A NÚBIAI KERESZTELESI LITURGIÁHOZ

Núbia megtérítésének lefolyására, egyházának felépítésére és történetére egykorú és későbbi források¹ és számos modern összefoglaló munka² ill. részlettanulmány³ áll rendelkezésünkre — ennek ellenére, természetesen, sok kérdést illetően pusztán feltevésekkel találkozunk, vagy még feltevésekig sem jutottunk mindeddig. Olyan fontos kérdésekről is vita folyik még, mint például az egyes núbiai királyságok dogmatikai hovartartozása (monofizita vagy diofizita),⁴ mely probléma nemcsak egyháztörténeti szempontból lényeges. Az elmúlt évtized UNESCO-kampánya e téren is újabb források tömegét hozta felszínre; s ezek között nemcsak az írásos emlékek (feliratok, kéziratok és osztrakonok) és ábrázolások (freskók), hanem az építészeti és a régészeti leletanyag is kitűnő kiindulása lehet egyháztörténeti munkáknak.⁵

Jelen közlemény néhány régészeti jellegű adat interpretációjával szeretne hozzájárulni a núbiai egyház keresztelei liturgiájának vizsgálatához; összefüggő kép ábrázolására természetesen — az adatok természete miatt — nem vállalkozik.

Nagyrészt hiteles régészeti vizsgálatok összevetéséből az tűnik ki, hogy a núbiai templomoknak mindössze mintegy 8–10%-ában volt *piscina*; a többiekben látszólag semmiféle tárgyi emlék nem jelölte ki a *baptisterium* helyét. Egnéhány templomban

¹⁶ *J. Harmatta*: Inscriptions on Pottery from Pannonia. Acta Arch. Hung. 20 (1968) 271 sk.

¹ A forrásokra részletese *J. Kraus*: Die Anfänge des Christentums in Nubien. Mödling/Wien 1930 (= *Kraus*: Anfänge) 31–91; *U. Monneret de Villard*: Storia della Nubia Cristiana. Or. Chr. Anal. 118, Roma 1938 (= *MdeV*: Storia) 61ff; 116ff; 158ff; *B. Spuler* in: Handb. d. Orientalistik 1. Abt. 8. Bd. Religion 2. Leiden–Köln 1961, 296ff. Vö. még *S. Jakobielski*: A History of the Bishopric of Pachoras. Faras III, Warszawa 1972, 19ff.

² *Kraus*: Anfänge; *MdeV*: Storia; *B. Spuler*: op. cit. (1. j.); *W. Y. Adams*: Post-Pharaonic Nubia in the Light of Archaeology. JEA 51 (1965) 160–178; *W. Y. Adams*: Nubia: Corridor to Africa. Kézirat (nyomás alatt, Allen Lane Publ. H.) (= *Adams*: Nubia) 14. fejezet. — Ezúton is megköszönöm Adams professzornak, hogy nagylelkűen rendelkezésre bocsájtotta műve kéziratát.

³ Ezekre ld. az 1–2. jegyzetben felsorolt művek hivatkozásait. Mint legfontosabbakat külön kiemelem: *G. Roeder*: Die christliche Zeit Nubiens und des Sudans. ZKG 33 (1912), 364–98; *E. Stein*: Nubie chrétienne. RHE 36 (1940) 131–42; *P. Nautin*: La conversion du temple de Philae en église chrétienne. Cah. Arch. 17 (1967) 1–43; *M. Krause*: Neue Quellen und Problemen zur Kirchengeschichte Nubiens, in: F. Altheim—R. Stiehl: Cristentum am Roten Meer I. Berlin—New York 1971 509–31 (= *Krause*: ChrRM). *J. Kraus* kiegészítései könyvéhez: Neues zur Geschichte des christlichen Nubien. Neue Zeitschr. f. Missionswiss. 24 (1968) 241–57, csak a következő munkával történt egybevetés után hasznosíthatóak: *P. Grossmann*: Zur Datierung der frühen Kirchenanlagen aus Faras. B. Z. 64 (1971) 330–50. A keresztyénység felvételének «előtörténetéhez» vö. még *I. Hofmann*: Bemerkungen zum Ende des meoitischen Reiches. Hamburger Beitr. zur Afrika-Kunde 14 (1971) 342–52; *L. Török*: Ein christianisiertes Tempelgebäude in Musawwarot es Sufra (Sudan). Acta Arch. Hung. 26 (1974), 71–103.

⁴ A vitára nézve összefoglalóan *Krause*: ChrRM passim; *P. Grossmann*: op. cit. (3. j.) passim. — Magam úgy látom, hogy Nobatia egyháza kétségtelenül monofizita volt; vö. *L. Török*: On the State of Nubiology. Acta Arch. Hung. 24 (1972) 305–19; *L. Török*: op. cit. (3. j.).

⁵ *W. Y. Adams*: Architectural Evolution of the Nubian Church. Journal of the American Research Center in Egypt 4 (1965) 87–139 (= *Adams*: JARCE); *Adams*: Nubia 15. fejezet.